

<https://doi.org/10.53656/his2021-5-8-ann>

Reviews and Annotations
Рецензии и анотации

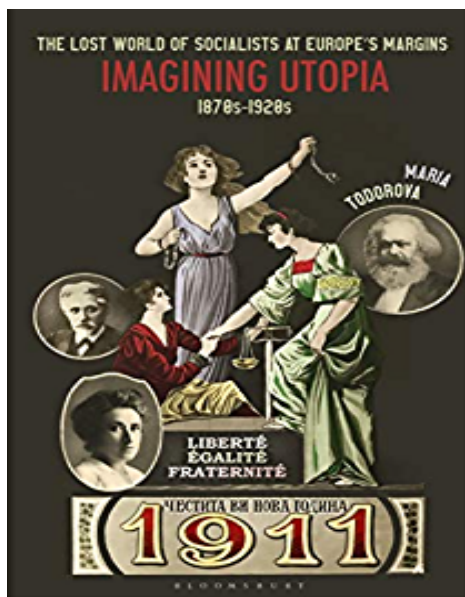
НОВ ПОГЛЕД ВЪРХУ СОЦИАЛНАТА И КУЛТУРНАТА ИСТОРИЯ НА РАННИЯ СОЦИАЛИЗЪМ В ИЗТОЧНА ЕВРОПА

Todorova, M., 2021. *The Lost World of Socialists at Europe's Margins. Imagining Utopia, 1870s – 1920s*. London et al.: Bloomsbury Academic, 378 p.

Доц. д-р Добринка Парушева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
Институт за балканистика с център по тракология – БАН

С най-новата си книга Мария Тодорова отново ни кани да станем свидетели на процеси на създаване на образи и представи. Този път поканата е насочена към т. нар. златни години на социалистическото движение: изложението обхваща хронологично онзи около половин век, който е свързан с историята на Втория Интернационал – от 70-те години на XIX до 20-те години на XX век. В заключението към книгата тя споделя своята първоначална неохота да използва отново *imagining*¹⁾, при това в заглавието, и пояснява решението си все пак да го направи – вместо да използва *living utopia* – не само защото този термин отразява по-плътна нейната идея за социализма в началото на XX век с имплицитната утопия, която той съдържа, въпреки желанието му да мисли себе си като неутопия, а и поради предоставената възможност за осмисляне на траекторията на изследванията ѝ от *imagining the Balkans* до *imagining Utopia* (с. 251 – 252). Тези размисли всъщност затварят кръга, връщайки ни отново към представената във въведението идея за утопия и необходимостта да се разграничи тя от идеологията въпреки връзката помежду им (с. 6).

The Lost World of socialists at Europe's Margins. Imagining Utopia, 1870s–1920s е посветена на опита на европейската периферия със социализма – опит, който е несправедливо пренебрегван от историографията според авторката. Нейната цел е да отправи предизвикателство към доминантния наратив за социализма, в който е важен западният и особено германският социализъм и където акцентът е върху индустриалното общество и работническата класа. Тя избира българския случай като контрапункт не само защото го познава най-добре и защото е попаднала на архивно съкровище, но и защото социалистическото движение в България е едно от най-силните, ако не най-силното социалистическо движение в Източна Европа, при това с изключително интересни за наблюдение и анализ контакти както с немската, така и с руската социалдемократия.

Монографията се състои от три части. Тодорова ни предлага история, в която залага на три нива на изследване: започва с широкия план на движението на идеите и постепенно стеснява фокуса към характеристиките на групи хора, за да стигне до близкия план на личностите и техния опит. Казано по друг начин, променя мащаба, залагайки отново и идеята за *scaling*, вече интерпретирана от нея по-рано.²⁾

В първата част, **Центрове и периферии** (с. 11 – 78), състояща се от две глави, авторката се противопоставя на установената типология на два модела социализъм до Първата световна война – западен и източен (руски), и се опитва да калибрира по различен начин доминантния наратив. Според нея този бинарен модел е анахроничен и се прилага ретроспективно към периода от края на XIX и началото на XX век; доколкото може да става дума за такъв модел, той би бил приложим едва през и дори след 20-те години на XX век, след създаването на Третия интернационал през 1919 г. Тодорова ситуира развитието на социалистическото движение в България на фона на европейските процеси, като дискутира и понятието за трансфер на идеи: така например, във връзка с Маркс, който има общо послание, тя споделя мнението, че тези идеи (и самият Маркс) са някак национализирани от германците и едва на по-късен етап са предадени към Източна Европа и към света и възприети от тях. Специално внимание е отделено на отношението на българските социалисти към националния въпрос, който е доминантен в Югоизточна Европа, както и на идеята за балканска федерация.

Проблемът за център и периферия е проблематизиран и през оптиката на материалността, с убеждението за наличието на органична връзка между нещата и практиките, през великолепия пример със 100-те яйца, изпратени от Георги Кирков на Карл Кауцки (с. 72 и сл.). Авторката прави паралел между това действие и практиката селските роднини да пращат яйца на гражданите – българските социалисти в конкретния случай играят ролята точно на селските роднини, репродуцирайки идеята за селяните от периферията, които

снабдяват индустриалния немски център. Изводите, които ни представя Тодорова в тази първа част, всъщност ни показват до какви изводи е стигнала тя в търсенето на мястото на българските социалисти: за нея, българският път към модерността може да е догонващ, но в никакъв случай не може да бъде мислен като системно различен; освен това тя е на мнение, че не трябва да се омаловажава приносът на българските социалисти към социалистическите идеи, а именно развиването на оригиналната идея за балканска федерация, макар че този принос така и остава непризнат. И макар че историците работят с това, което се е случило, а не с това, което би могло да се случи (по Йожен Вебер), все пак надеждата на авторката е, че като се чуят и други гласове освен доминантните, това ще ни предложи една различна хармония и друг ритъм (с. 77 – 78).

Втората част е наречена **Поколения** (с. 79 – 170). Тук Мария Тодорова базира своето изложение на една изключително богата база данни (дигитализирана), съдържаща около 3500 биографии (някои много подробни, други с по-ограничени сведения) на хора, родени през XIX век. След като най-напред въвежда и инструментализира понятието поколение (с. 80 – 84), тя ни предлага задълбочен просопографски анализ на взаимодействията между няколко поколения хора с леви убеждения. Авторката разграничава две политически поколения сред хората, за които има данни: при принадлежащите към първото процесите на социализация се случват през първите десетилетия след 1878 г., второто е формирано под въздействието на войните от второто десетилетие на XX век. Като формална граница е избрана 1900 г. с убеждението, че родените преди това в общи линии са вече последователи на социалистическите идеи преди Първата световна война. Фокусът е върху първото поколение (родените през втората половина на XIX век). Тук е мястото да споделя, че според мен терминът „българско социалистическо ляво“ (Bulgarian socialist left) е твърде широко дефиниран, включващ например и леви привърженици на аграрните идеи – за сметка на това обаче неговата защита звучи убедително (с. 88).

В трите глави на тази част от книгата Тодорова подхожда по три различни начина към богатата база данни. Най-напред тя подлага данните на количествен просопографски анализ (глава 3, с. 87 – 116), с убеждението, че количеството не само позволява да се говори за точка на насищане, а че дори тази точка е премината (с. 89). Трудно е да не се съгласим с това твърдение. Авторката разглежда данните от гледна точка на дата на раждане, дискутира професионалните занимания на онези, за които има данни, и проследява какво образование са получили. Става ясно, че мнозинството с висше образование са юристи и обяснението на някои от тях, цитирани от авторката, е, че тази професия дава независимост (с. 102 – 103). Внимание е отделено и на смъртта на тези хора: оказва се, че около половината от всички, за

които има данни, са убити в годините 1923 – 1925 – „скъпо платен урок по болшевизъм“ (с. 111). След количествения анализ имаме възможност да проследим няколко разказа за образование, или миниобразователни романи (заимствано от немския термин *Bildungsroman*), които дават представа за това как тези хора стават социалисти (гл. 4, с. 117 – 146). Те са представени на фона на различните идейни влияния (общо социалистически и по-конкретно марксистки), характерни за българското общество през втората половина на XIX век. Влияния, идващи както от запад, така и – особено като по-непознати за западната читателска публика, към която основно е насочена книгата – от изток. В последната глава от тази част авторката поставя под въпрос опозицията между жени социалистки и съпруги на социалисти на фона на развитието на женския въпрос (глава 5, с. 147 – 170). Основните героини тук са Анна Карима и Вела Благоева – съпруги на двамата водачи на социалистическите партии в България, но се срещаме и с Анна Стефанова, Теофана Попова, Анна Маймункова и др. Според Тодорова, когато става дума за тези „невидими“ жени, не би трябвало да има противоречие между „социалистически жени“ и „социалистически съпруги“, въпреки наличието на някои предразсъдъци: не само че не всички съпруги на социалисти стават социалистки заради своите мъже, но има и жени социалистки, които нямат мъже социалисти (с. 165).

Последната, трета част е посветена на емоциите и чувствата. „Имат ли емоциите структура?“ се пита авторката в началото (с.171) и си отговаря положително, тъй като осъзнава колко често те са посочвани като определящи поведението в мемоарите, които изследва и ни представя. Поради това решава заглавието да бъде **Структури на чувството** (с. 171 – 250), използвайки термина, въведен от Реймънд Уилямс. Подобно на предишната част и тази се състои от три глави, в които Мария Тодорова изследва връзката между субективност и памет, отново на базата на изключително богат архивен материал. Тя прилага подход, характерен за микроисторията (като го предпочита пред другата възможност, животоописание – вж. с. 174 – 177), който именно ѝ позволява да реконструира „структурите на чувството“ – онова, което вдъхновява личностите, които ни представя. Фокусът тук е върху индивидуалния опит – пресечната точка между субективност и памет. Предложени са три биографии на хора и техния емоционален свят: една селска учителка, един адвокат графоман (само четирите запазени тома от неговите „спомени-дневник“ съдържат повече от 1100 страници!) и един икономист – и тримата принадлежащи към първото поколение български социалисти.

Най-напред ни е представена учителката Ангелина Бонева (с. 179 – 200), която Тодорова определя като „изключителна ‘обикновена’ жена“ (*extraordinary „ordinary“ woman* – с. 189). В документите, които ни я пред-

ставят, се наблюдава известно противоречие между това как я помнят другите (в спомени за нея от бивши ученици и колеги, вероятно по повод 100-годишнината на училището в село Припължене, Врачанско) и как се помни тя самата: докато в спомените на другите тя е както учителка, така и патриотка и социалистка, в мемоарите си тя се спира само на учителското си битие. Това разминаване провокира авторката на анализира нейните *idem* и *ipsi* идентичности (по Пол Рикъор), т.е. какво съм аз срещу кой съм аз (с. 199 – 200). Бонева е „изключителна“ според Мария Тодорова, защото е учителка социалистка в село, а не в града; именно нейното облекло на селска жена е това, което кара книжаря във Враца да повдигне вежди, когато тя го пита за „Анти-Дюринг“ – историята, с която започва главата за нея (с. 179 – 180). Втората личност, с която се запознаваме, е юристът Тодор Цеков (с. 201 – 228) – социалист, който на два пъти емигрира в САЩ, първо от 1907 до 1911 и после отново от 1924 до 1932 г. Тодорова попада на неговите обемни мемоари-дневници (всъщност нещо като монтаж от извори на две теми, идеологическата му еволюция от македонски националист към социалистически интернационалист и неговия любовен живот), докато преглежда повече от 4000 мемоарни материала в Централния държавен архив – София. Последната среща е с Койка Тинева и Никола Сакаров (с. 229 – 250), социалисти, сключили брак през 1906, разделени от 1911 и получили официално развод през 1922 г. Първо е представена Тинева – племенницата на Кръстю Раковски, и нейният път към социалистическия феминизъм. В мемоарите ѝ присъства точно това – емоционалната ѝ ангажираност с женското движение и със социалистическото движение, а отсъстват каквито и да е препратки към чувства както към Сакаров, така и към Никола Харлаков (мъжа, с когото тя споделя живота си след раздялата със съпруга си). От представените в тази трета част от книгата личности единствено Койка Тинева изпитва реалността на утопията по време на пребиваването си в Москва заедно с Харлаков след 1923 г. Никола Сакаров, от друга страна, е представен като романтичен мъж феминист – не на последно място поради ангажимента му към Висшата социална школа към Българския женски съюз. И в неговия случай липсват споменавания на съпругата, освен в два случая – в посвещението в неговата берлинска дисертация и в писмо, касаещо развода им. Все пак Мария Тодорова има основание да го нарече „романтичен“ и причината е в наличието в архива му на едно изключение от иначе скучните финансови и политически документи – един малък албум-хербарий, в който изсушените цветя и листа са придружени от стихове на немски и на български език (с. 242 – 243).

Трите портрета в третата част, макар и представящи отделни личности, са „нарисувани“ на богат фон: на доста места, имайки предвид, че пише за читатели извън България, Тодорова предлага необходимия контекст накратко.

Срещаме информация например за грамотността и значението на образованието в българското общество през втората половина на XIX век (с. 187), за историята на имиграцията на българи в Америка (с. 201 – 202), за политическата ситуация в България в началото на XX век (с. 222 – 223) и т.н. Тези вметки са наистина необходими, тъй като, както пише авторката за началото на XX век (но това с пълна сила може да се отнесе и към началото на XXI век), „за някой, седящ на Запад, да речем в Лондон, не би било лесно дори да постави България на европейската карта“ (с. 179), какво остава за град Враца, където Ангелина Бонева влиза в книжарницата през 1911 г., или още повече за село Припължене, където тя учителства.

Заклучението на книгата (Coda, с. 251 – 253) е кратко и вече се позовах на него в началото, коментирайки два ключови термина – *imagining* и *scaling*. Приложената библиография (с. 327 – 354) отразява богатството на използваните архивни материали, преса, публикувани документи и мемоари, както и използваната академична литература на няколко езика. Списъците на илюстрациите и на съкращенията само допълват образа на академичното издание от висок ранг.

Искам да подчертая, че поканата на Мария Тодорова да си представим утопията и преживяванията на българските социалисти от края на XIX и началото на XX век, в никакъв случай не е за пренебрегване. Напротив, приемайки тази покана, читателят получава възможност да се срещне с едно изследване, което е предизвикателство към геополитиката на създаването на знание (в конкретния случай – идеи), опитващо се да очертае заслуженото място на социалистите от периферията на картата на европейския социализъм в периода на неговия разцвет. То ни предлага и богато разнообразие и преплитания на идеи, поколения, чувства, пречупени и през призмата на пола, особено във втората и в третата част. И накрая, това е книга, писана със страст. Не само заради предците Мария Крушева, с описанието на чиято картичка започва книгата, и Върбан Ангелов, чиито мемоари са използвани – на тях е посветена книгата („To the memory of my grandparents, Maria Krusheva and Vîrban Angelov, realist idealists.“). Значение има и въздействието на професионалния историк, попаднал на съкровище от данни. Самата Тодорова сравнява историка в архива с антрополога на терен и това сравнение е напълно обосновано. Резултатът от нейната работа в архива е една богата и плътна историческа етнография, която свидетелства за умението на авторката да постигне споменатата и от нея „културната интимност“ (по Майкъл Хърцфелд), към която всеки антрополог, но и историк се стреми. За това допринася, не на последно място по значение, и езикът, на който е поднесен наративът – от една страна, строго академичен, но същевременно, от друга, лек за четене, витиеват и предизвикателен, с чудесно балансирано чувство за хумор на места.

Приятно четене на бъдещите читатели!

БЕЛЕЖКИ

1. Имайки предвид добре известната си книга Todorova, M. *Imagining the Balkans*. Oxford University Press 1997, преведена на български от Павлина Йосифова-Хеберле като Тодорова, М., 1999. Балкани, балканизъм. София.
2. Тук имам предвид скорошния сборник Todorova, M., 2019. *Scaling the Balkans. Essays on Eastern European Entanglements*. Brill.

**A NEW LOOK AT THE SOCIAL AND CULTURAL HISTORY
OF EARLY SOCIALISM IN EASTERN EUROPE**

Todorova, M., 2021. *The Lost World of Socialists at Europe's Margins. Imagining Utopia, 1870s – 1920s*. London et al.: Bloomsbury Academic, 378 p.

✉ **Dr. Dobrinka Parusheva, Assoc. Prof.**

Web of Science ResearcherID: E-3995-2012

University of Plovdiv

Institute for Balkan Studies & Center of Thracology

„Prof. Alexander Fol“

Bulgarian Academy of Sciences

E-mail: parusheva@uni-plovdiv.bg